

*Civilization Boundaries
Цивилизационни граници*

ВРЕМЕ ЗА РАЗПЛАТА. СТИХИЙНАТА ЧИСТКА НА ОФИЦЕРСКИЯ КОРПУС В БЪЛГАРСКАТА АРМИЯ ПРЕЗ СЕПТЕМВРИ 1944 Г.

Боян Жеков

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Статията разглежда провеждането на стихийната чистка на командните кадри в Българската армия в дните около 9 септември 1944 г. Очертани са главните механизми, по които протича процесът, като са посочени редица примери за всеки от тях. Идеята е да се придобие ясна представа за мащабите на тази чистка и да се демонстрират крайностите при нейното осъществяване. Този проблем е важен, тъй като поставя рамката, в която се развива политиката на новата власт към офицерските кадри в месеците до края на войната. Поведението на подчинените спрямо техните командири впоследствие налага нуждата от мерки за укрепване на положението на началниците.

Keywords: soldiers' committees, violent purge, officer corps

Историята на Третата българска държава до 1944 г. нагледно показваше взаимовръзката между политическите сътресения в страната и офицерския корпус. Дори кратък преглед върху събитията превръщаше в аксиома твърдението, че вътрешните катаклизми неизменно водеха до радикални промени за хората под пагон. Също толкова вярно обаче остана съждението, че преломите по правило не се случваха без участието на военнослужещите.

Симбиозата между вътрешните сътресения и кадровите промени в армията се зароди още около събитията с детронацията на княз Александър I през лятото на 1886 г., когато офицерският корпус за пръв път се намеси активно в политическия живот на страната. Непосредствено след успеха на контрапреврата бяха проведени мероприятия за стабилизирането на армията, които доведоха до първите изменения в командния състав на войската. Потърпевши станаха редица военнослужещи, а появилият се в резултат от събитията офицерско-емигрантски въпрос остана да тежи върху българо-руските отношения през следващите десет години¹⁾.

Наложената практика се запази и при следващите случаи на пряка намеса на войската във вътрешното развитие на страната. Така например след пре-

врата от 9 юни 1923 г. от армията бързо бяха уволнени представителите на прозеделското командване, а ключовите длъжности във военното ръководство се овладяха от привържениците на Военния съюз. По сходен маниер процедираха конспираторите десетилетие по-късно, когато още в нощта на 18 срещу 19 май 1934 г. те получиха, не и без известна съпротива от страна на цар Борис III, одобрението на коронованата особа за уволнението на близо четиридесет висши и старши офицери от армията²⁾.

Промяната от 9 септември 1944 г. доведе създаването на правителството на възникналата две години по-рано ляво ориентирана коалиция Отечествен фронт (ОФ), в която комунистите имаха преобладаващо влияние. Отношението на новата власт към офицерството следваше до известна степен логиката от предходните преломи. Още в дните около политическата промяна започна мащабна чистка на командните кадри в духа на програмата на ОФ от 1942 г., пропагандираща като основна военна задача пред коалицията *„да изтръгне от ръцете на монархо-фашистката клика народната армия“*³⁾. Съществена разлика между промените в офицерския корпус подир 9 септември и предишните такива случаи беше, че докато през 1886 г., 1923 г. и 1934 г. те бяха извършени на държавно ниво, то през 1944 г. имаше един нов момент, включващ хаотична чистка на командирите, която по време предхождаше първите кадрови изменения, предприети по правителствена линия.

Стихийното прочистване на заварените кадри започна още в дните около установяването на новата власт в страната и обхвана най-общо периода между 8 и 12 септември 1944 г. Главна роля в процеса по неконтролираното отстраняване и саморазправа със старите командни кадри във времето непосредствено преди и след политическата промяна играеха основно възникналите в армията войнишки комитети. Действията на войнишката маса придобиха повсеместен характер и бяха активно подпомагани, а на места дори насочвани, от комунистите, които следваха дадените на 26 август 1944 г. указания за овладяване на властта чрез окръжно № 4 на Централния комитет (ЦК) на Българската работническа партия (БРП) и заповедта на Главния щаб на Народоосвободителната въстаническа войска (ГЩ на НОВВ). В двете инструкции беше обърнато особено внимание на необходимостта от **неутрализиране** (подчертаването мое – б. а.) или привличане в борбата на военните поделения, а във второто нареждане дори се подчерта ударите на партизанските отряди да се насочат към пунктовете, *„където може да се разчита на подкрепата на отделни войсковы части“*⁴⁾.

Първоначално предприетите радикални действия от войнишките комитети и комунистите по места бяха определени от някои по-точни указания. Още на 27 август 1944 г. например Георги Димитров подчерта пред партийните функционери в страната *„решително да се смажат всяка съпротива и враждебни действия против Отечественния фронт“*⁵⁾. Друго наставление, конкретизи-

ращо мерките по стихийната саморазправа със заварените кадри, беше издадената на 10 септември 1944 г. заповед № 3 на главнокомандващия на НОВВ генерал Благой Иванов: „*Всички офицери, които се опитват да подронват престижа на правителството на Отечествения фронт, да се арестуват веднага и предават на съответната власт. Всички, които противодействат на решенията на правителството, да се разстрелват на място*“⁽⁶⁾. Фрапиращото противоречие в това нареждане беше, че споменатите мерки имаха за цел „*укрепването на дисциплината в армията*“. Заповедта на ГЩ на НОВВ очерта до голяма степен моделите, които се следваха при стихийната чистка на командните кадри.

Първият елемент бяха смъртните случаи на представители на офицерството в дните около политическата промяна. Още при установяването на новата власт във Варна на 8 септември 1944 г. например беше убит командирът на Трета армия генерал Никола Христов⁽⁷⁾. Три дни след това в Елхово войници от Тридесет и втори пехотен полк разстреляха командира на Дванадесета пехотна дивизия генерал Петър Каров и още няколко офицери⁽⁸⁾. На 12 септември 1944 г. гласеният малко по-рано за военен министър командир на Четвърта армия генерал Атанас Стефанов пътуваше от София за Плевен. Той не достигна крайната цел, намирайки гибелта си в Луковит от ръката на партизанката Митка Гръбчева⁽⁹⁾.

Смъртни случаи на офицери имаше в най-различни части от армията. В редица военни документи от периода се запазиха сведения за подобни прояви. Така например в дневника на Тридесет и първи пехотен полк остана като сведение, че „*висши и по-малки началници бяха убити*“ от войниците. Физическо ликвидиране на офицери имаше в някои поделения от Осемнадесети пехотен полк, Двадесет и първи пехотен полк и Тридесет и четвърти пехотен полк, Четвърти дивизионен артилерийски полк, Първи противовъздушен артилерийски полк, Пети въздушен полк, Осма дивизионна свързочна дружина и други⁽¹⁰⁾.

В някои гарнизони ликвидирането на командири произтече от възникнали инциденти между представителите на съпротивителното движение и местните войскове поделения. Още на 9 септември 1944 г. беше издадена съвместна заповед на военния министър полковник Дамян Велчев и главнокомандващия НОВВ за вливане на партизанските отряди в армейските части. Непосредствено след това излезе постановление на Министерския съвет за създаването на Народна гвардия под ръководството на военното ведомство. Със заповед на министъра на войната от 11 септември 1944 г. беше определено, че отрядите на НОВВ са „*поделения от състава на войсковите части със задачата да съдействуват на войската за поддържане на реда и спокойствието*“ (подчертаване мое – б. а.) *в страната*⁽¹¹⁾. Действителното приложение на тези нареждания се оказа малко по-различно. Така например на 12 септември 1944 г.

в Хасково при опита за „побратимяване“ между партизаните и военнослужещите от Втори армейски артилерийски полк възникна престрелка. В резултат от нея бяха убити няколко офицери, включително командирът на гарнизона полковник Велико Маринов¹²⁾.

Смъртни случаи на офицери имаше и в българските части, връщащи се към или намиращи се извън старите предели на Царството. На 9 септември 1944 г. по време на изтеглянето на някои поделения от Македония войниците разбраха за извършената политическа промяна в София и без особено двоумение ликвидираха подполковник Христо Комсиев, който преди това беше временен началник на Въздушното свързочно училище в Скопие. В Беломорието пък беше безцеремонно разстрелян подполковник Иван Писков – командир на разположения в Дедеагач Трети брегови артилерийски полк¹³⁾. Сходни прояви имаше и в частите, напускащи Югославия. На 11 септември 1944 г. например Трайчо Костов писа с тревога до Георги Димитров, че Първи корпус е „свършено разложен“, а на много места войниците ликвидират командирите си и тръгват към София, като по този начин фронтът на запад остава открит¹⁴⁾.

Друг беше въпросът, че в изтеглящите се от Македония и Югославия поделения поведението на военнослужещите не беше плод на никакви форми на войнишка организираност, а ставаше дума по-скоро за обикновено дезертьорство, произтекло от хаоса при изтеглянето. В Пета армия например войнишки комитети така и не се създадоха, а неподчинението произлезе предимно от обстоятелството, че около половината от личния състав на частите беше набран от представители на местното македонско население, които всъщност нямаше как да напуснат¹⁵⁾. В поделенията на Първи корпус пък войнишките комитети възникнаха сравнително късно – около 12 септември 1944 г., и то не навсякъде¹⁶⁾. Проявите на неподчинение в частите от корпуса всъщност започнаха след задържането на част от неговото командване. Още на 8 септември 1944 г. министър-председателят Константин Муравиев изпрати бърза телеграма до българската легация в Анкара, в която упомена, че войнишкият състав на един от полковете в Сърбия е изпъдил офицерите си и с една батарея е тръгнал към София¹⁷⁾.

Косвени свидетелства за убийствата на командири останаха в редица военни документи от периода, тъй като имената на ликвидираните офицери бяха по-късно заличавани от армейските списъци. Така например със заповед на началника на Противовъздушната отбрана (ПВО) от 11 септември 1944 г. беше изключен подполковник Димитър Захариев – командир на Първи противовъздушен артилерийски полк и съответно началник на Първа противовъздушна област. С разпореждане на Щаба на войската от 20 септември 1944 г. същата мярка се приложи и по отношение на генерал Атанас Стефанов. По доклад № 318 на военния министър генерал Дамян Велчев и с регентска заповед № 188 от 5 декември 1944 г. от армията бяха изключени близо двадесет

починали офицери, над половината от които (14 души) бяха убити в периода 8 – 13 септември 1944 г. при установяването на новата власт в страната¹⁸⁾.

Оценките за някои смъртни случаи впоследствие подлежах на интересни тълкувания от властта. Направено през ноември 1944 г. разследване по линия на Държавна сигурност за гибелта на генерал Каров в Елхово например прехвърли вината за инцидента върху бившия командир на Дванадесета пехотна дивизия. На неговата сметка дори се приписа смъртта на част от другите офицери¹⁹⁾. Събитията около убийството на полковник Маринов в Хасковския гарнизон също претърпяха изключителна метаморфоза. В позив до населението на града от 20 септември 1944 г. представителите на новата власт определиха случката като „крайно печален и нежелателен инцидент“, възникнал от дейността на „провокатори – саботьори на правителството на Отечествения фронт“. В писмо до Националния комитет от 23 май 1945 г. ОФ ръководството в Хасково обаче директно обвини покойния командир в предизвикването на „въоръжено стълкновение“ и организирането на „бунт против новата отечественофронтовска власт²⁰⁾“. Крайно показателен оста на случаят със смъртта на поручик Георги Дървингов от Четвърти дивизионен артилерийски полк в село Долни Лозен. В няколко военни донесения беше подчертано, че той е срещнал гибелта в дома си от ръката на неотговорни фактори, а след проведената блокада на селото били убити трима души от извършителите²¹⁾. В изложение от 18 септември 1944 г. на околийския управител в София до областния директор на столицата относно установяването на властта в района обаче беше подчертано, че поручикът е открил огън срещу манифестация в селото, застрелвайки трима души. Вследствие на това се завързала престрелка, в която той и още един войник били убити²²⁾. Съвпадението между отделните случаи беше, че нито един от тримата не можеше да обори отправените обвинения.

Убийствата на офицери бяха единият елемент от стихийната чистка в дните около политическата промяна. По-масовият момент от нея обаче безспорно включваше мерки по задържането на командните кадри. В повечето поделения войниците всъщност пристъпиха към арестуване на ръководителите си²³⁾. В някои части отстраняването на командните кадри съвпадна във времето с периода, когато те се изнасяха или се подготвяха да тръгват към западната граница за предстоящите военни действия срещу Вермахта²⁴⁾.

В редица части войнишката маса изпадна в крайности и арестуваше не само сочените за „фашисти“ офицери“, а почти всички командири. Така например в Двадесет и четвърти пехотен полк бяха задържани близо 80 % от ръководния кадър. В Четиридесет и четвърти пехотен полк броят на арестуваните офицери и подофицери достигна осемдесет²⁵⁾. В Дедеагачкия гарнизон пък бяха задържани над 200 военнослужещи, сред които 115 офицери. Само в Десети пехотен полк броят на арестуваните достигна близо 30 офицери и

подофицери²⁶⁾. В движещия се към западната граница Първи дивизионен артилерийски полк задържаните офицери бяха 11. Числото включваше двама командири на отделения, трима – на батареи, и шест – на взводове. В Тридесет и първи пехотен полк бяха снети от длъжност четирима дружинни и ротни командири. В Четвърта пехотна дивизия арестуваните офицери и фелдфебели наброяваха над 20 души²⁷⁾. Войниците от Тридесет и девети пехотен полк, Четвърти и Пети конен полк и Пети въздушен полк първоначално задържаха почти целия команден състав. В Двдесет и осма дивизия в Беломорието бяха арестувани половината офицери²⁸⁾. В единични случаи мерките на войниците не се ограничаваха само до задържането на ръководни кадри, а имаше прояви дори на остра физическа саморазправа. В донесение от 11 септември 1944 г. например началникът на Първа дивизионна област представи в командването на Първа армия сведения за неколкодневното малтретиране на трима офицери в Пирдоп²⁹⁾.

На мястото на отстранените кадри войниците поставяха нови командири, избрани от комитетите, което ярко противоречеше на самата същност на армейския механизъм, където демократичните порядки нямаша място. Освен това практиката доведе до изключителни дефекти. Така например постът на арестувания командир на Четиридесет и четвърти пехотен полк зае председателят на войнишкия комитет поручик Атанас Велев, който преди това командваше рота³⁰⁾. Временен командир на Пети въздушен полк стана друг поручик. За началници на Трета дружина от Десети пехотен полк и Трета дружина от Осемнадесети пехотен полк пък бяха определени двама подпоручици. Командването на Втори конен полк първоначално получи домакинът на полка. На повечето места ръководните позиции се даваха на запасни офицери, които обаче нямаша необходимата подготовка. В определени случаи временни командири на взводове ставаха подофицери и дори войници³¹⁾.

Според някои документи от периода и по-късни спомени изграждането на войнишки комитети и предприятиите от тях арести бяха стимулирани до известна степен от различни представители на новата власт. В доклад до командира на Втора армия например началникът на Тридесет и четвърти пехотен полк донесе за отстраняването на офицери в хода на подготовката на частите за отпътуване към фронта, което според него ставаше по „*внушение*“ отвън, като препоръча мерки за стабилизирането на ръководния кадър³²⁾. Редица съвременници (представители на ОФ и военнослужещи) впоследствие също разказваха как са дали или съответно са получили указания за създаването на комитети и арестуването на офицери³³⁾.

В частите от Първи корпус, където войнишки комитети бяха образувани по-късно, външно влияние пък оказваха пристигащите от вътрешността на страната поделения. Това беше обусловено от обстоятелството, че в тези райони, на практика, нямаше представители на Отечествения фронт. В доклад

до командира на Шеста пехотна дивизия от 16 септември 1944 г. началникът на Петнадесети пехотен полк, разположен на Пиротския фронт, например съобщава, че войниците, идващи от старите държавни предели, развиват агитация сред подчинените му за образуването на комитети с цел контрол върху работата на командирите. Допълнителен проблем, съществуващ в поделенията на корпуса, бяха и неконтролираните задържания на офицери от страна на сръбските партизани³⁴).

Привнесеното въздействие беше значимо поради факта, че наред с чисто практическия момент дейността на войнишките комитети по отстраняването на старите кадри имаше и един важен психологически елемент. В по-късни спомени някои партизани и различни военнослужещи говореха за убеждаващото влияние, което задържането на кадрите имаше върху редица командири за присъединяване към новата власт в дните около 9 септември 1944 г., като най-ярки примери бяха сочени случаите с началника на Девета пехотна дивизия в Плевен генерал Димитър Янчев и командира на разположената в Пловдив Втора армия генерал Никола Стойчев³⁵). Крайно показателно беше, че след първоначално заетата резервирана позиция към партизаните генерал Янчев издаде заповед по личния състав на дивизията от 11 септември 1944 г., в която недвусмислено подчерта: *„Днешната нова власт дойде с пълното и единодушно разбирателство и съдействие на армия, народоосвободителни войски и Отечествения фронт... Да живее и пребъде делото на Отечествения фронт“*³⁶). По същия начин постъпи и генерал Михаил Беджев, командващ Двадесет и осма пехотна дивизия в Беломорието. На 10 септември 1944 г. той беше „заставен“ да обяви подкрепа на правителството в София след натиск от страна на войнишката маса³⁷).

Подобни мерки бяха наложителни, тъй като голямата разлика в поведението на офицерството по време на събитията около 9 септември 1944 г. и предходните два случая на политическа ангажираност на армията беше, че през 1923 г. и 1934 г. смяната на властта в провинциалните гарнизони в страната беше осъществена от предварително организирани офицери и започна непосредствено след нанасянето на основния „саблен удар“³⁸). През 1944 г. първоначалното участие на армията включваше овладяването на възлови пунктове в столицата от няколко войскови поделения, чиито командири бяха предварително привлечени към делото. Извън София обаче нямаше нито един спечелен за каузата гарнизонен началник³⁹).

Освен прякото прочистване на командния кадър дейността на войнишките комитети и представителите на новата власт имаше и един вторичен морален ефект, свързан с косвени промени във военните среди. Той беше определен от факта, че някои офицери решиха да вземат съдбата в свои ръце и не дочакаха стихийната саморазправа. Задържаният във вилата си в Панчарево генерал Кочо Стоянов например сам сложи край на живота си. Комендантът на столи-

цата капитан Димитър Радев също се самоуби, и то навръх 9 септември 1944 г.⁴⁰⁾ Редица военнослужещи пък сметнаха за по-целесъобразно да потърсят убежище при изтеглящите се от Балканския полуостров германски войски. Още на 29 септември 1944 г. началникът на щаба на група армии „Е“ издаде разпореждане № 9694 относно третирането на българските доброволци, желаещи да воюват на страната на Вермахта⁴¹⁾. Някои от офицерите не успяха да стигнат при германците. Така например полковник Михаил Михайлов от Шестнадесета пехотна дивизия беше застрелян край един мост на река Струма при опит да се спаси при немските части⁴²⁾.

Поради установените тесни военни връзки между България и Третия райх известен брой представители на армията бяха заварени от политическата промяна по време на специализация в Германия. Те решиха въобще да не се връщат в родината, а впоследствие част от тях постъпиха в създадения под егидата на емигрантския кабинет на професор Александър Цанков български корпус⁴³⁾.

Страхувайки се от физическо ликвидиране, единици от командните кадри потърсиха спасение в незасегнатата от войната близка Турция. Такива прояви имаше в някои части от Прикриващата армия, чиито офицери решиха да „отскочат“ до югоизточната съседка. Подобна емигрантска съдба определи за себе си например началникът на Осемнадесети пехотен полк полковник Богдан Велизаров, който избяга още на 9 септември 1944 г.⁴⁴⁾

Част от командните кадри несъмнено имаха основание да се страхуват от възмездие. Все пак през периода на съпротивата армията беше хвърлена срещу партизаните, като известна част от офицерството безспорно оцапа ръцете си с българска кръв. Въпреки че се действаше „по заповед“, редица военнослужещи едва ли очакваха представителите на новата власт да проявят разбиране към това оправдание. В някои ситуации реваншизмът се дължеше на добра памет. През май 1944 г. например убитият във Варна генерал Христов беше издал заповед за справяне с партизанското движение, включваща крайно ужасяващи мерки. Стимулиращо върху процеса по физическото ликвидиране на представители на армията действаха и някои решения на кабинета Муравиев. С постановление от 7 септември 1944 г. правителството утвърди реформироването на държавната жандармерия, като личният състав на нейните части беше придаден обратно към войската и полицията⁴⁵⁾. По този начин в армията отново се върнаха някои военнослужещи, които буквално допреди дни бяха участвали в акции срещу партизаните. Това обясняваше антагонизма между дейците на съпротивителното движение и някои офицери по места, който доведе например до убийствата на генералите Стефанов и Христов и на полковник Маринов.

Въпреки че първите отзиви на комунистическото ръководство за дейността на войнишките комитети в армията съдържаха положителни оценки, дейците

на БРП (к) узряха сравнително бързо за нуждата от запазване и укрепване на командния кадър. На редица места много скоро се стигна до намеси от функционери на новата власт за освобождаването на част от задържаните офицери с оглед предстоящите военни действия срещу Вермахта. Сходни интервенции имаше и от страна на някои от съветските представители в България⁴⁶⁾. Имаше случаи, когато командири лично търсеха съдействие от дейци на Отечественния фронт за укротяване на войнишката маса. В донесение от 14 септември 1944 г. за ситуацията в някои авиационни части от Пловдивския гарнизон например беше изтъкнато, че укрепването на положението и освобождаването на арестувани офицери е станало едва след направено искане от военните за съдействие от представители на новата власт и тяхната сетнешна намеса⁴⁷⁾. Ярка демонстрация на промяната на линията беше започналото около 12 – 13 септември 1944 г. масово изпращане на „*политически представители*“ на новата власт в частите, които да успокоят кипналата войнишка маса. Само в следващите дни към различни подразделения потеглиха около 250 души.

Причината за настъпилото изоставяне на стихийната чистка произтече от директивите, идващи от Москва. Активната кореспонденция между вътрешното и външното ръководство на БРП (к) в първите дни след политическата промяна запази като свидетелство корените на промяната. Още на 11 септември 1944 г. Георги Димитров получи радиограма от София за настъпила „*деморализация в армията*“, започнал „*бунт срещу офицерството*“, издигане на нови командири от войнишките комитети и предприемане на „*радикални мерки за прочистване на реакционното офицерство, особено във висшия команден състав*“⁴⁸⁾. В отговора си той подчерта: „*Главното внимание трябва да бъде насочено към прочистването на армията от прогермански, фашистски командири и заменянето им с командири, предани на делото на Отечественния фронт*“. Георги Димитров не пропусна да посъветва мерките в тази насока да се провеждат „*със съгласието*“ на останалите ОФ партии⁴⁹⁾.

В получените първи указания от Москва беше потвърдена необходимостта от кадрови промени в офицерския корпус, но липсваше яснота как точно да се провежда чистката. Поради това на 13 септември 1944 г. Георги Димитров получи ново съобщение от Трайчо Костов, съдържащо подробно описание на механизмите, които действаха към момента. Единият включваше дейността на войнишките комитети, обобщена с думите: „*Офицерите, които противодействат, се подлагат на арести и дори на разстрел... Войниците демонстрират с червени знамена със сърп и чук и петолъчка*“. Вторият елемент обхващаще уволненията сред висшето командване и издигането на ръководни постове на офицери, „*отличили се при установяването на новата власт*“⁵⁰⁾. Подробното представяне на двата начина всъщност съдържаеше в себе си и неизказаното, но подразбиращо се питане на вътрешното ръководство кой модел да се следва. Ден по-късно ръководството в България получи точни и ясни

директиви от Георги Димитров армията да стане „напълно боеспособна“, като за целта се завърши „бързо прочистването на командния състав“ и „се вземе курс към ликвидиране“ на войнишките комитети⁵¹⁾. Това вече говореше за изоставяне на стихийната чистка и провеждане на промени на държавно ниво. Новата линия беше открито демонстрирана с издаването на съвместна заповед от военния и вътрешния министър и главнокомандващия НОВВ на 14 септември 1944 г., с която „се забранява всяко посегателство, обезоръжаване и арестуване на офицери от войници и милиция“, като се вмени на всички военни чиновници строго да спазват армейската йерархия. Същевременно беше постановено, че „нарушителите на горната заповед ще се преследват най-строго“⁵²⁾. Наредждането представляваше ясен сигнал за край на стихийната чистка, но не и финална линия на прочистването на офицерския корпус. На 13 и 14 септември 1944 г. излязоха първите две царски заповеди (№ 117 и № 124) за уволнението на няколко десетки души от командния състав на войската, а на 15 септември 1944 г. Трайчо Костов писа до Георги Димитров: „Върховното командване е обновено, но в частите чистката още далеч не е завършена“. До началото на българското настъпление на запад през октомври 1944 г. предстояха нови кадрови промени, но вече провеждани чрез държавните механизми.

Въпреки че линията беше променена сравнително бързо (само след няколко дни), първите оценки на ръководството на БРП (к) за войнишките комитети съдържаха в себе си крайно пропагандни характеристики. Още в радиограмата до Георги Димитров от 13 септември 1944 г. Трайчо Костов писа: „Това стихийно движение на войнишката маса провали опитите на някои офицери да водят контрареволуционна работа“. В доклада си пред областната конференция на БРП (к) в София от 25 септември 1944 г. той оцени високо дейността на комитетите по изтръгването на армията „от ръцете на реакционното фашистко офицерство, което замисляше контраудар и се готвеше да събори народната власт“. Сякаш за да докаже правилото, че една лъжа, повторена необходимия брой пъти, става истина, в изказването си пред Осмия пленум на партията през февруари – март 1945 г. Трайчо Костов заключи, че вследствие на движението на войнишката маса „се провалиха всички опити на реакционните фашистски офицери да организират контрапреврат и възстановят фашистката власт“⁵³⁾. Впоследствие тези оценки за комитетите в армията станаха водещи при охарактеризирането на дейността им в редица спомени и исторически изследвания. Всъщност при започнала съветска окупация едва ли някой командир ще си помисли за оказване на съпротива на новата власт. В някои гарнизони дори се стигна до открити прояви на подкрепа за ОФ от страна на офицерските кадри.

Военната документация от периода запази различна картина за влиянието на войнишката маса върху армията. Различни доклади на командири за

състоянието на ръководените от тях части изтъкваха нуждата от укрепване на положението на офицерството и говореха за пагубното въздействие на „демократизацията“ на армията. В донесение до командването на Девета пехотна дивизия от 16 септември 1944 г. началникът на Двадесет и пети пехотен полк от Пиротския фронт описа доста апокалиптичното положение в подчинените си части. Той акцентира върху факта, че войниците демонстративно изказвали предпочитанията си кой офицер да ги ръководи. Освен това проблеми създавали и сръбските партизани, които не само предоставили списък с военнослужещи, подлежащи на арестуване, но дори открито задържали български офицери. По този начин у представителите на офицерството и под-офицерството се породили мисли за дезертьорство и дори по-лошо – за самоубийство, ако не се вземели мерки⁵⁴). На 20 септември 1944 г. генерал Боян Урумов – командир на Четвърта армия, писа до главнокомандващия генерал Иван Маринов за понижения дух в частите и за нежеланието на войнишкия състав да се сражава, като препоръча оповестяване на санкции за неподчинение. Няколко дни по-късно самият генерал Урумов прочете информация от командира на Пета пехотна дивизия, в която се споменава за още по-силно разколебаване в морала на войниците, за тяхната неохота да воюват и дори за изказани заплахи, че ще се стреля в гърба на всеки, решил да изпълни заповедта за настъпление на запад⁵⁵).

Критичното положение на командния кадър правеше остро впечатление и на съветските представители в страната. Те вероятно си спомниха за провалното настъпление на руската армия през 1917 г., дължащо се до голяма степен на започналия малко преди това „развал“ във войската. Особено показателни бяха наблюденията на военните кореспонденти от Трети украински фронт – майорите Вадим Кожевников и Максим Сиволубов. След влизането на Червената армия в България те успяха да добият собствена представа за стихийната чистка във войската. Връщайки се в Москва, на 21 септември 1944 г. двамата беседваха обстойно с Георги Димитров за ситуацията в страната⁵⁶). Три дни по-късно те му представиха обобщен доклад за впечатленията си от България. Значително място в документа беше отделено на критичното положение в армията. Текстът съдържаеше автентични и неподправени сведения за резултата от дейността на комитетите във войската. Информацията включваше ярки примери за масови арести на офицери, пътуващи към фронта части без команден състав, страх на началниците да изискват от своите подчинени, а заключението на майорите беше: „Пагубните резултати от масовите арести на офицерския състав веднага дадоха своето отражение върху състоянието на армията... В армията фактически е установено двувластие“⁵⁷).

Тези оценки за вредното влияние от чистката в армията всъщност се споделяха от редица съветски представители в страната. През първите няколко месеца от управлението на новата власт в София основният външен фактор

не само не насърчаваше, а дори проявяваше тенденция за ограничаване на масовата подмяна на заварените от правителството на Отечествения фронт командни кадри. Съветската позиция будеше искрено изумление сред чуждите представители в България, които в своите донесения неведнъж описваха подобни странни за тях случаи на такава намеса⁵⁸).

Неконтролираните действия на войнишките комитети и представители на новата власт спрямо офицерските кадри в дните около политическата промяна от 9 септември 1944 г. нанесоха тежък удар върху боеспособността на Българската армия. Започналата саморазправа с командирите по места разруши дисциплината в частите и разклати сериозно положението на началническия кадър във войската. Редица поделения реално останаха почти без офицери, авторитетът на останалите командири беше сринат, а създаденото двувластие остро и открито противоречеше на военната дисциплина. Поведението на войнишката маса през септември 1944 г. представляваше безпрецедентен случай в българската военна история, който бе съотносим единствено със събитията в царската руска армия през 1917 г. Дори през есента на 1918 г. ситуацията в руската войска не включваше подобни крайни мерки спрямо командния състав, като действията на войниците се ограничиха най-вече до задържания и на места физическо малтретиране, но не и убийства.

Въпреки предприетите мерки за укрепване на позициите на офицерските кадри (като въвеждането на помощник-командирския институт и създаването на специални следствени комисии, които да въведат определен контрол върху провеждането на чистката), моралните последици от дейността на войнишките комитети бяха трудно поправими и останаха да тежат още дълго време върху установените армейски порядки. Дори и в края на октомври 1944 г. маршал Фьодор Толбухин пишеше до българското военно ръководство за наличието на страх у офицерите да командват и за неизпълнението на заповеди от страна на военни чинове⁵⁹). Показателна за дългосрочните резултати от „*демократизацията*“ беше и заповедта на генерал Иван Маринов до частите от началото на декември 1944 г., в която той упомена, че все още имало случаи войнишки делегации да се явяват в щаба на Главното командване с едно или друго искане⁶⁰). Оценките ярко подчертаха продължаващите негативни резултати от стихийната чистка върху положението на командните кадри в армията.

Апогеят на несигурността беше достигнат в началото на 1945 г., когато в изпратените на фронта части започнаха открити прояви на дезертьорство и се издигнаха лозунги за връщане към родината. Въпреки че комунистическото ръководство по-късно определи като причина за това „*разложителната дейност*“ на земеделския водач д-р Г. М. Димитров, корените на проблема възникнаха до известна степен от масовата подмяна на командните кадри и срива във военната дисциплина, началото на които беше поставено от стихийната чистка в дните около 9 септември 1944 г.

БЕЛЕЖКИ

1. Янчев, В. (2006). Армия, обществен ред и вътрешна сигурност. Българският опит 1878 – 1912. С., , 171 – 172, 229 – 233.
2. Из личния архив на Кимон Георгиев. Том II. С., 2008, с. 45; Марков, Г. (1992). Парола „Сабя“. Заговорите и превратите на Военния съюз 1919 – 1936. С., с. 49, 108 – 109; Недев, Н. (2007). Три държавни преврата, или Кимон Георгиев и неговото време. С., с. 276; Янчев, В. (2014). Армия, обществен ред и вътрешна сигурност между войните и след тях (1913 – 1915 и 1918 – 1923). С., с. 399.
3. Въоръжената борба на българския народ против фашизма 1941 – 1944. Документи. С., 1962, с. 123.
4. Пак там, 620 – 621, 624 – 625.
5. Въоръжената борба на българския народ..., с. 626. Същите указания се съдържат и в радиograma на Георги Димитров до Димо Дичев, Иван Винаров и Ищерю Атанасов от 5 септември 1944 г. – Централен държавен архив (ЦДА), колекция микрофилми (КМФ) 40, инвентарен номер (инв. №) 937, а. е. 433, л. 9.
6. Държавен военноисторически архив (ДВИА), ф. 3, оп. 3, а. е. 102, л. 3.
7. ДВИА, ф. 740, оп. 1, а. е. 48, л. 137. В по-късни спомени някои от участниците в събитията представят своите гледни точки за убийството на генерал Христов. За различните версии подробно виж: Везенков, Ал. (2014). 9 септември 1944 г. С., 389 – 390.
8. ДВИА, ф. 317, оп. 7, а. е. 540, л. 97.
9. Генерал-лейтенант Атанас Стефанов (1891 – 1944). Личен архив. Велико Търново, 2011, с. 16; Методиев, М., М. Дерменджиева. (2016). Държавна сигурност – предимство по наследство. Професионални биографии на водещи офицери. С., 225 – 226.
10. Вълков, В. Участието на войнишките маси в Деветосептемврийското народно въоръжено въстание през 1944 година. – Военноисторически сборник (ВИС), 1960, № 4, 9 – 10, 13; Димитров, Н. (1967). Ролята на войнишките комитети в създаването на БНА. – Трудове на Военна академия „Г. С. Раковски“ (ТВА), № 1, с. 129, 134 – 135; Митев, Й. (1966). Участието на армията във въстанието на 9 септември 1944 г. – Известия на Института за история (ИИИ), № 16 – 17, с. 88.
11. Установяване и укрепване на народнодемократичната власт. Септември 1944 – май 1945 г. Сборник документи. С., 1969, с. 51, 82, 94.
12. Костова, В. (2010). Политическите партии в Хасковски регион 1944 – 1949 г. Хасково, с. 46.
13. ДВИА, ф. 1049, оп. 7, а. е. 25, л. 8; Боев, Р. (1969). Участие на частите от Военноморския флот в Деветосептемврийското народно антифашистко въстание през 1944 г. – ВИС, № 3, с. 31; Марин, Г. (1983). Подготовка и провеждане на Деветосептемврийското въоръжено въстание във Въздушните войски. – Известия на Института за военна история (ИИВИ), № 35, с. 74.

14. ЦДА, КМФ 40, инв. № 937, а. е. 429, л. 4.
15. Димитров, Н. (1961). Ролята на войнишките комитети..., с. 120; Отечественната война на България 1944 – 1945. Том първи. С., с. 257.
16. Димитров, 1961: 120. Така например в дневника на Петдесети пехотен полк от Първи корпус за 12 септември 1944 г. изрично е записано: „Днес се учредиха войнишките комитети“. – Отечественната война на България 1944 – 1945. Документи, материали. Първи том. С., 1978, с. 74.
17. Дипломатически документи по участието на България във Втората световна война. Дневници на Министерството на външните работи в правителствата на Героги Къосеиванов, проф. Богдан Филов, Добри Божилов, Иван Багрянов, Константин Муравиев (1939 – 1944 г.). С., 2006, с. 475.
18. ДВИА, ф. 1, оп. 1, а. е. 504, л. 70; оп. 5, а. е. 696, л. 319 – 320; ф. 22, оп. 1, а. е. 218, л. 197; ф. 1000, оп. 1, а. е. 39, л. 60.
19. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а. е. 20, л. 1.
20. Победата на социалистическата революция и нейните първи преобразувания в Хасковски окръг 1944 – 1948. Документи и спомени. С., 1985, с. 81, 126. В следващите десетилетия някои участници в събитията опитват да прехвърлят вината за инцидента на едната или другата страна. За различните оценки в мемоарната книжнина подробно виж: Костова, В. Политическите партии в Хасковски..., с. 46; Узунова, Кр. (2015). Хасковският регион през септември 1944 г., събития и спомени. – В: 70 години от поврата на 9 септември 1944 г. – исторически предпоставки и последствия. Сборник с научни изследвания. С., 167 – 171.
21. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 3, оп. 3, а. е. 13, л. 226 – 227; ДВИА, ф. 48, оп. 5, а. е. 492, л. 2.
22. Установяване и укрепване на народнодемократичната власт..., с. 138.
23. Дейността на войнишките комитети по отстраняването и задържането на офицерските кадри е обстойно проучена в българската научна книгопис. Освен цитираните дотук трудове на Вълчо Вълков, Георги Марин, Йончо Митев, Никола Димитров и Ради Боев за различни примери от този процес виж още: Колев, К., Антонов, Г. (1974) Участие на българските военни моряци в Деветосептемврийското въстание 1944 г. – ВИС, № 3, 57 – 71; Лалов, И. (1959). Войнишките комитети в Българската народна армия през септември 1944 година. С., и други.
24. Тази практика е особено валидна например за частите от Прикриващата армия, които в дните около политическата промяна се изнасят на запад. – Димитров, Н. (1979). Деветосептемврийското въстание 1944 г. и войнишките маси от Прикриващата армия. – ВИС, № 2, 47 – 50.
25. Вълков, В. Участието на войнишките маси..., 12 – 13.
26. Димитров, Н. Ролята на войнишките комитети в създаването..., с. 134; История на Отечественната война на България 1944 – 1945. Том първи. С., 1981, с. 261.

27. ДВИА, ф. 317, оп. 7, а. е. 540, л. 78 – 79, 97; ф. 809, оп. 2, а. е. 105, л. 5; Димитров, Н. Деветосептемврийското въстание 1944 г. и войнишките..., с. 47; Иванов, Ив. (1977). Русенският гарнизон в Отечествена война 1944 – 1945 г. – ВИС, № 4, с. 90; История на Отечествена война на България 1944 – 1945. Том първи..., с. 261.
28. ДВИА, ф. 48, оп. 5, а. е. 492, л. 47; ф. 60, оп. 2, а. е. 161, л. 6; Даскалов, Г. (1979). Ролята на войнишките маси и НОВА в установяване и укрепване на народната власт в Серски район (септември 1944 г.). – ВИС, № 1, с. 37; История на Отечествена война на България 1944 – 1945. Том първи..., с. 261.
29. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 3, оп. 3, а. е. 13, л. 456; ДВИА, ф. 48, оп. 5, а. е. 492, л. 23.
30. Симеонов, Ст. (1971). Път през войната. Спомени на помощник-командира. С., с. 29.
31. ДВИА, ф. 51, оп. 2, а. е. 60, л. 262; ф. 1049, оп. 7, а. е. 25, л. 11; Българската комунистическа партия и народната армия. С., 1976, с. 42; Вълков, В. Участието на войнишките маси..., 10 – 12; Димитров, Н. Ролята на войнишките комитети в създаването..., 138 – 140; История на Отечествена война на България 1944 – 1945. Том първи..., с. 262; Марин, Г. Подготовка и провеждане..., с. 74; Създаване и развитие на Българската народна армия 1944 – 1964. С., 1965, с. 25. Тридесет години по-късно един съвременник на събитията ги определя много точно: „Имаше такова – войниците да се опитват да стават офицери по онова време“. – ЦДА, спомен 359 – Б, л. 190.
32. ДВИА, ф. 317, оп. 7, а. е. 540, л. 72 – 75.
33. Арнаудова, М. (1976). Участието на бивша Бургаска област в Отечествена война (1944 – 1945). – Известия на държавните архиви, № 31, 41 – 42; Везенков, Ал. 9 септември..., 305 – 306; Помощник-командирите в Отечествена война. Сборник спомени. С., 1979, с. 30, 82. Интерес в тази насока представляват спомените на някои съветски офицери, които също твърдят, че са давали указания за изграждането на войнишки комитети и обезвреждането на офицери. – От Волга до Балкана..., с. 463.
34. ДВИА, ф. 317, оп. 7, а. е. 540, л. 67, 99.
35. Девети септември. Спомени. С., 1957, 168 – 170; Попов, Б. (1984). Командирът на зоната разказва. С., 1978, 210 – 219, 229 – 231; същият. Завземане на властта в Плевенска (XI) въстаническа оперативна зона. – Исторически преглед (ИПр), № 5, 106 – 110.
36. ДВИА, ф. 322, оп. 1, а. е. 109, л. 246.
37. Гочев, Н. (1960). Войнишко антифашистко въстание в Гюмюрджина. (Спомени). – ВИС, № 6, с. 116. Въпреки първоначално обявената подкрепа за ОФ генерал Беджев е отстранен от длъжността си на следващия ден по подозрение, че иска да предаде командваната от него дивизия на германците. – Гочев, Н. (2004). Войнишко антифашистко..., с. 117; Даскалов, Г.

- (2004). България и Гърция. От разрыв към помирение 1944 – 1964. С., с. 29.
38. За процеса по подготовката и овладяването на властта по места през 1923 и 1934 г. подробно виж: Марков, Г. Парола „Сабя“..., 43 – 51, 100 – 112.
39. За подготовката и нанасянето на удара на 9 септември 1944 г., както и за участието на армията в събитията подробно виж: Везенков, Ал. 9 септември..., 187 – 233.
40. Девети септември..., с. 47; Марков, Г. (1995). Държавните преврати като революция. – ВИС, № 6, с. 208.
41. България – непризнатият противник на Третия райх. Документи. С., 1995, с. 67.
42. Хаджииванов, П. (2006). Спомени (1900 – 1944 г.). С., с. 208.
43. За създаването и дейността на българския доброволчески корпус подробно виж: Василева, Б. Българската политическа емиграция след Втората световна война. Исторически очерк. С., 1999, 117 – 118; Гаджев, Ив. История на българската емиграция в Северна Америка. Поглед отвътре. Т. 2. България, мащеха наша (1944 – 1989). С., 2006, 162 – 170; Недев, Н. (2015). Александър Цанков. Легиона. Ратник. Правителство във Виена. Смърт в Аржентина. С., 238 – 242.
44. Митев, Й. Участието на армията във въстанието..., с. 83.
45. ЦДА, ф. 284К, оп. 1, а. е. 8740, л. 1.
46. ЦДА, спомен 2426 – Б, л. 30 – 31; Арнаудова, М. Участието на бивша Бургаска област..., с. 42; Атанасов, Щ. Походът на запад. Спомени от Отечествената война. С., 1966, 19 – 20; Везенков, Ал. 9 септември..., с. 306; Врачев, Ив. (1966). Средногорци в бой. Спомени. С., с. 288. Според някои спомени тази необходимост е осъзната от военния министър дори по-рано, като още през нощта на 9 септември 1944 г. той започва да освобождава част от арестуваните офицери, което среща първоначалната съпротива на комунистическите дейци. – В навечерието на шурма. С., 1990, с. 51.
47. ДВИА, ф. 1049, оп. 1, а. е. 173, л. 392.
48. ЦДА, КМФ 40, инв. № 937, а. е. 429, л. 4.
49. Пак там, а. е. 433, л. 15.
50. Пак там, а. е. 429, л. 14.
51. Пак там, а. е. 433, л. 18.
52. ДВИА, ф. 1, оп. 1, а. е. 514, л. 227; а. е. 517, л. 245; а. е. 518, л. 287.
53. ЦДА, КМФ 40, инв. № 937, а. е. 429, л. 14; ф. 1 – Б, оп. 5, а. е. 1, л. 19; Костов, Тр. (1978). Избрани произведения 1944 – 1948. С., с. 16.
54. ДВИА, ф. 317, оп. 7, а. е. 540, л. 67.
55. Пак там, ф. 50, оп. 2, а. е. 272, л. 389 – 390; а. е. 286, л. 106.
56. Димитров, Г. Дневник (9 март 1933 – 6 февруари 1949). С., 1997, с. 439.
57. ЦДА, ф. 146 – Б, оп. 4, а. е. 530, л. 1 – 8.

58. Баев, Й. (1995). Външни и вътрешни фактори за чистката в офицерския корпус (септември – декември 1944 г.). – ВИС, № 5, с. 170.
59. ДВИА, ф. 24, оп. 3, а. е. 256, л. 47 – 50, 70 – 71.
60. Пак там, ф. 317, оп. 7, а. е. 538, л. 241.

PAYBACK TIME. THE ELEMENTAL PURGE OF THE OFFICER CORPS IN THE BULGARIAN ARMY IN SEPTEMBER 1944

Abstract. The article examines the conduct of the elemental purge of the command staff of the Bulgarian army in the days around 9 September 1944. The author seeks to clarify the scale of this purge and to demonstrate the extremes in its implementation. This issue is important because it sets the framework for the policy of the new government towards the officers in the months to the end of the war. The behavior of the subordinate to their commanders subsequently imposed the need for measures to strengthen the position of the rulers.

✉ **Mr. Boyan Zhekov, PhD student**

University of Sofia
15, Tzar Osvoboditel Blvd.
1504 Sofia, Bulgaria
E-mail: boyan_zhekov@abv.bg